

Zengî Ata Külliyesi'nin Eski Mimar Yazısı Açısından, Hoca Ahmed Yesevî Külliyesi ve Bibi Hanım Mescidi ile Ortak ve Benzer Yönleri
Metin AKAR*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Received: 05 Mart 2022 / 05 March 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Mart 2022 / 16 March 2022

(Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır.)

Öz: Çalışmada, aynı zaman aralığında, Emir Timur'un saltanatının son yıllarında yapılan Zengî Ata Külliyesi, Hoca Ahmed Yesevî Külliyesi ve Bibi Hanım Mescidi'nin dış cephesini süslemede kullanılan eski mimar yazıları karşılaştırılmıştır. Ayrıca kelime, ibare ve cümleler; yazı mekânları, yazıların istif şekilleri, kullanılan renkler ve bu renklerin klâsik üsluba uyup uymaması bakımlarından incelenmiştir. Bunların tek bir kalemden çıkmış olmasa bile tek usta grubunun, tek yazı istif kalıbından alınarak yazıldığı kanaatine varılmıştır. Elde edilen verilerin, restorasyon faaliyetleri ile [Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi gibi] yazımı yarım kalan veya zaman, insan ve tabiat ve tabîî afetler tarafından tahribata uğratılan eski yapıların hat restorasyonu konusuna ışık tutması, yol göstermesi ve kolaylaştırması gibi yararı olacağına inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Zengi Ata, Ahmet Yesevi, Bibi Hanım, Eski Mimar Yazısı, Hat Restorasyonu.

Common And Similar Aspects Between The Zengi Ata Complex and Khoja Ahmad Yasawi Complex, Bibi Khanyam Mosque in Terms of Old Architectural Writings

* **Prof. Dr.,** İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE. metinakar@aydin.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-3847-0561>
DOI: 10.17932/IAU.TURKLUK.2015.011/turkluk_y08i1001

Abstract: The old architectural writings, words, phrases, sentences on the Zengi Ata complex, Khoja Ahmad Yasawi complex and Bibi Khanym Mosque, which are built in the same period consisting of the last years of Amir Temur's reign, are analyzed in terms of locations and stacking of the writings, colors and their conformity to the classical style. Although they might not have been written by the same person, it has been concluded that these writings are selected from a single writing stacking catalog of a single construction company. It is believed that the results of this study will contribute to the restorations, for instance, of Khoja Ahmad Yasawi complex, and calligraphy restoration of old buildings whose writings have been left unfinished or destroyed by time, people, or natural disasters.

Keywords: *Zengi Ata, Ahmad Yasawi, Bibi Khanym, old architectural writings, Calligraphy restoration.*

Giriş¹

Çalışmamızı oluşturan asıl konuya girmeden önce savunduğumuz tezin tam anlamıyla kavranması için aşağıdaki açıklamalara gerek duyulmuştur.

1. Eski Mimar Yazısı

Eski mimar yazısı, bir Arap yazısıdır. Araplar ilk önce, Sîna Yarımadası'nda doğduğu sanılan Âramî asıllı Nebâtî yazıyı kullanıyorlardı. Bu yazının, V. ve VI. yüzyıllarda kûfiye döndüğü zannedilmektedir. Kûfi, Arap yazısının dik, sert çizgiler ihtiva eden ve köşeli olan biçimidir. Kûfe, Bağdat'ın kuruluşuna kadar bilim ve sanat merkezi olmuş, kûfi yazı da bu şehirde gelişmiş, şekillenmiş ve bu adı almıştır. Kûfi yazı X. yüzyıla kadar bütün İslâm ülkelerinde kullanılmış; sonra yerini sülüs ve nesihe bırakmıştır. Ama süsleme aracı olarak bütün İslâm ülkelerinde XVIII.-XIX. yüzyıla kadar kullanıldı. Yaygın olarak da Ulu Türkistan ve İran abidelerinin, tarihî yapılarının dış duvarlarını süslemiştir (Alpaslan, 1999: 19).

2. Kûfi Yazı Çeşitleri, “Eski Mimar Yazısı”

Kûfi yazının başlıca dört çeşidi vardır: 1.Süslü kûfi, 2.Örgülü çiçekli kûfi, 3.Az çok yuvarlaklık gösteren kûfi, 4.Dik köşeli kûfi: Bu türüne hatt-ı ma'kili, hendesi

¹ Bu makale, Çimkent'te / Kazakistan'da, 11-12 Aralık 2008 tarihinde yapılan, **Muhtar Avezov Devlet Üniversitesi**, “Avezov Okuvları-7: M. Avezov ve Kazakbiliminin Özeği Meseleleri” Adlı Uluslararası İlmî-Tatbiki Konferansı'nda, okunan ve metni henüz basılmayan bildirimizin geliştirilmiş şeklidir.

kûfî, geometrik kûfî, hatt-ı satrancilî veya hatt-ı bennâî adları da verilirdi (Alpaslan, 1999: 19-20). Bazı hat sanatı tarihçileri eski mimar hattını Arap yazılarının ilki olarak kabul ederler. Gerçekten, Arap yazısının ilk örnekleri mimar yazısını andırır. Ancak - bizim görebildiğimiz örneklerde- bu türdeki harflerin tamamı düz hat şeklinde değildir; eğri hatlar da vardır. Bu sebeple biz eski mimar yazısının, bir sanat yazısı olarak, daha sonraki asırlarda şekillendiğini sanıyoruz. İslâm dünyasının bir bölümünde, tarihin belli çağlarında, özellikle dinî mimarî eserlerin dış cephelerini koruma ve süslemede yoğun olarak kullanılabayanarlanılan bu yazı türü için kullanılan terimler içinde bize en aklı geleni ve en uygun olanı “hatt-ı bennâî”dir. *Hatt-ı bennâî*, günümüz Türkiye Türkçesine “(eski) mimar yazısı” olarak çevrilebilir. Biz çalışmamızda *eski mimar yazısı* terimini kullanacağız.

Eski mimar yazısı ile diğer kûfîlerin farkı, hat boyunda ortaya çıkar. Bilindiği gibi hat sanatında yazı boylarını ölçme birimi yazı kalemi ile çizilen bir noktadır. Nokta boyu birimleri yazıda birlik, güzellik ve denge sağlar. Eski, elyazması Kur’ân-ı Kerim yazımında kullanılan kûfî yazıda en kısa boy üç noktadan oluşmuştur. Geometrik kûfîde ise gözlü ve başlı harflerin hareketleri dört nokta boyunda olur ve yazı üçer nokta boyunda büyütülür (Yazır, 1972: 76). Bu dört noktaya bağlı olarak da eski mimar yazısında şöyle bir aritmetik sistem ortaya çıkar. Bu sistem bilinmezse tamirlerin doğru olma ihtimâli hemen hemen yoktur.

Aritmetik dizi: 4 7 10 13 16 19

a1 a2 a3 a4 a5 a6

Aritmetik dizi sistemi: $a_1 = 3+1$, $a_2 = 3 \times 2 + 1$, $a_3 = 3 \times 3 + 1$, $a_4 = 3 \times 4 + 1$, $a_5 = 3 \times 5 + 1$, $a_6 = 3 \times 6 + 1$

Eski mimar yazısı klâsik yazı araçları kullanılmadan yazıldığı için bazı hat nazariyecileri tuğla ile yazılan geometrik kûfiyi gerçek yazı saymazlar ve onu itibarî yazı diye nitelendirirler. Mahmud Bedreddin Yazır, İranlı Habi’bin *Hatt u Hattâtîn* kitabından naklen, *ma’kûlî yazıyı / hatt-ı bennâîyi* da şöyle tanımlar: “*Tamamı huruf-ı musattah olup harf-i müdevver anda yoktur. (Hatt u Hattâtân, s.21). Yani harflerinin hepsi düz, köşeli, hendesî ve donuktur. Bu sebepten sertlik ve kat’îlik ifade eder. Sarp, kübik ve başlı harfler, hep muntazam murabba (kare) resmederler. Her harf değilse de çoğu, dört hareketle meydana gelir. Bu sebepten ma’kûliye, hatt-ı satrancilî de*

denilmiştir. Bu yazı, İslâm'dan önce âbide yazısı olarak kullanılmıştır. Fakat, el ve kalemle yazarak değil, hendese ve nakış âletleriyle çizerek, hakk ederek vücuda getirilmiştir. İslâm'a geçtikten sonra da, âbide yazısı olarak kullanılmıştır. Bunlarda, el ve kalemle yazmak bulunmadığından, hakikî değil, mecazî yazılardan sayılırlar, estetikleri de ancak resmedilme bakımından mütâlea olunur." (1972: 76).

Eski mimar yazısında, yazı ve çerçeve tuğlaları düşey, dolgu veya zemin tuğlaları da daima yatay olarak dizilir. Bu tuğlaların klasik boyları da 17x5x5 cm, 11x5x5 cm, 5x5x5 cm'dir. Yazı yazmakta kullanılan sırlı tuğlalar koyu mavi (bazen lâcivert) ve açık mavi (bazen Türkuaz) olarak imal edilir. Bazen beyaz, yeşil veya sarı renkle sırlanmış tuğlalardan da yararlanır. İbare ve motif çerçevelerinde, bazı süsleme motiflerinde koyu mavi sırlı tuğlalar kullanılır. Koyu renk sırlı tuğlalarla çizilen çerçevelerin yazı mekânını dar gösterme gibi bir fonksiyonu da vardır. Bu özellikleri Semerkant minarelerindeki çerçeveler ile Ahmed Yesevî Külliyesi'nin doğu ve batı duvarlarındaki çerçevelerde açıkça görmek mümkündür. Burada çok önemli bir noktaya dikkat çekmek gerekmektedir: Koyu mavi sırlı tuğlalar eğer ibare içinde ise bunlar ibarenin başlangıç ve bitiş yerlerini de gösterir. Bilmemiz gereken bir başka husus da bu yazı türünde nokta nadiren kullanılır. Bazen *nun* harfi ile yuvarlak *te* harfi yazılırken nokta yerine harfe bitişik bir hat, bazen açık seçik tek nokta kullanılmıştır. Buralarda noktanın kullanılma gerekçesi harfin başka tarzda okunmasını engellemek ve okuyucuya kolaylık sağlamak olmalıdır.

3. Boyutlarına Göre Yazıların Adları

Biz, eski yazıyı büyüklüklerine göre üç gruba ayırırız: 1.*Normal büyüklükteki yazılar*. 2.*Gubârî hat* veya *gubârî yazı*. Bu yazılar çok ince ve çok küçük yazılardır. 3.*Celî yazılar*. Bunlar normalin üstünde veya çok büyük ölçülerde yazılan yazılardır. Bizim bildiri konumuzu teşkil eden eski mimar yazıları da yazılar da celî yazılar sınıfına girer. İri malzeme ile, yani tuğla ile yazılmıştır.

Kıyaslanan Yapılarda Adı Bulunan Kimseler Hakkında Özet Bilgiler

Bu bölümde, günümüzde biri Kazakistan'da, diğer ikisi Özbekistan'da bulunan Hoca Ahmed Yesevî, Zengî Ata ve Bibi Hanım hakkında bilgiler verilmiştir.

Hoca Ahmed Yesevî: Ahmed Yesevî, bugünkü bilgilerimize göre XII. yüzyıl başında Sayram'da doğmuş ve yine bu asırda yaşamıştır. Babası İbrahim Şeyh, annesi ise Karaşas (Karasaç) Ana'dır. İlk derslerini anne ve babasından almış, daha sonra da Ak Ata'dan, Aristan Bab'dan, Buhara medresesi hocalarından ve özellikle Hoca Yusuf Hemedanî'den ilim ve feyz almıştır. Bir ara Yusuf Hemedanî'nin yerine irşad makamına oturmuşsa da fazla kalmamış, yerini arkadaşı Abdulhalık Gücduvani'ye bırakarak Yesi'ye gelip yerleşmiş, burada açtığı dergâhta irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. "Pîr-i Türkistan", "Hazret Sultan" adları ile de tanınan Ahmed Yesevî, Yesevîlik tarikatının kurucusudur. Türk diliyle yazdığı hikmetleri ve eğitim faaliyetleri ile çevresinde yaşayan insanları din ve tasavvuf konularında bilgilendirmiş, onları güzel ahlâk sahibi kılmaya çalışmıştır. Şiirlerinden oluşan *Divan*'ı -bugünkü bilgilerimize göre- *Dîvân-ı Hikmet* adı altında günümüze kadar gelmiştir. Bazı nasihatleri de sonradan yazıya geçirilerek kitaplaştırılmıştır. Hikmetleri, edebiyatımızda bir "hikmet ve hikmetçiler ekolü"nün ortaya çıkıp gelişmesine sebep olmuştur. Hoca Ahmed Yesevî aynı zamanda Türk'e Türk dili ile seslenen bir büyük düşünürdür.

Zengî Ata. Bazı Özbek yazarların popüler eserlerine göre onun esas adı Ayhoca ibni Taşhoca'dır. *Zengî* diye anılması, onun kara tenli oluşu sebebiyledir. Babası Taşhoca, onun atası Abdülmalik Ata olup o zat kendinin pîri ve mürşidi olan Mansur Ata yoluyla Ahmed Yesevî'ye bağlanır. Mansur Ata'nın da Aristan Bâb'ın oğlu olduğu hakkında iddialar da vardır (Sultanov, 2018: 372).

Zengi Ata'nın babası olan Taşhoca, Hoca Ahmed Yesevî'nin hizmetinde bulunup, doğrudan doğruya ondan tasavvufî, manevî eğitim ve irşad almıştır. Taşhoca 615/1218 yılında vefat etmiştir. Zengi Ata'nın doğum yılı kaynaklardan henüz tespit edilememiştir. Lakin onun hakkında yazılan bilgilere bakıp, XII. yüzyılın başında doğmuş olabileceği tahmin edilmektedir (Fayziyev, 2001: 7).

1876 yılında, ABD Büyükelçiliği ikinci kâtibi olarak görev yapan seyyah E. Schuyler, *Turkestan, Notes of a Journey in Russian Trkestan, Khokand, Bukhara and Kulja* adlı seyahatnamesinde Zengi Ata külliyesi ve etrafında oluşan kültür hakkında kısa da olsa bazı tespitlerde bulunmuştur (1990: 138).

Bibi Hanım Emir Timur'un eşlerinden biri ve ilkidir. Başka rivayetler olsa da bu hanımın, Çağatay Hanı Kazan Halil Hanın kızı olma ihtimali daha kuvvetlidir. Asıl adı Saray Melik Hanım'dır. Ulu Türkistan'ın önemli şahıslarındandır. Böyle olduğu için de kabri üzerine anıt, adına camiler, medreseler yaptırılmıştır.

Adı Geçen Kimseler Adına Yapılan Eserler

Hoca Ahmed Yesevî vefat edince bugünkü külliye'nin bulunduğu yerdeki Yesi mezarlığına gömülür. Üstüne da bir türbe (*beyt*) yapılır. İki asır sonra, bu türbenin yerine, (Timur'un rüyasına girip kendisine zafer müjdelemesi ve müjdenin gerçekleşmesi üzerine) Emir Timur tarafından bugünkü külliye yaptırılmıştır. Yapım emri 1396 yılında verilmiş, Timur'un ilk eşi Bibi Hanım mescidini yapmak üzere ustaların Semerkant'a götürülmeleri sebebiyle inşaatı bir süre ara verildikten sonra tekrar devam edilmiş, muhtemelen Timur'un ölüm tarihi olan 1405'ten kısa bir süre sonra yapı bugünkü hâline getirilmiştir. Emir Timur milâdî 1397 yılında, türbenin inşaatına Mevlânâ Ubeydullah Sadr'ı görevlendirmiştir. Hoca Hüseyin Şirazî, Şems Abdulvahhab Şirazî, Abdülaziz bin Şerefüddin Tebrizî gibi ustalar, mimarlar, sanatkarlar, o zamanlarda da bir Türk memleketi olan İran'dan getirilmiştir. Türbe 1397-1405 yılları arasında yapılmış, Emir Timur'un ölümü üzerine inşaat yarım kalmıştır. 46.5x65.5 m ölçülerindedir. Kazanlık kubbesinin iç çapı 18.2 m., dış çapı 29 m., yüksekliği 37.5 m.dir. Dilimli kubbe 21 m. yüksekliktedir. Kazanlık 18.20x18.20 m. boyutlarındadır.

Emir Timur öldüğünde Zengî Ata Külliyesi inşaatının yarım kaldığı, 1420 yılında, Uluğ Bey tarafından tamamlatıldığı iddiaları da vardır (Samad, 2002: 5). Bir efsaneye göre, Zengî Aya Türbesi'nin yapımı Ahmed Yesevî Külliyesi'nden önce bitirilmiş; sonraları birkaç defa tamir görmüş ve civarına mescit, medrese gibi yeni binalar eklenmiştir (Corayev, 2001: 243). Bu külliye, Taşkent ile Kavuncu arasındaki Zengî Ata adlı ilçededir. Özbek yazarlardan Asrar Samad, *Zangi Ata Markadi*, adlı kitabında (2004:3), *Özbekistan Millî Ansiklopedisi*'nin üçüncü cildinden de yararlanarak (2002: 667) külliye hakkında şu ölçümleri vermektedir: "Makbere 18.6x13 m., yüksekliği 19 m.; ziyarethane 6.15x6.15 m.; guruhane 3.75x3.75 m."

Bibi Hanım Mescidi ise Semerkant'ta bulunmaktadır. O da Emir Timur'un buyruğu ile, adı anılan ilk iki yapıyla aynı yıllarda, 1399-1404 yılları arasında yapılmıştır (Beksaç, 1992: 125-126). Emir Timur'un Hindistan'ın fethi anısına, 1399-1404 yılları arasında yaptırdığı Bibi Hanım Camii, bugün tahrip olmuş hâline rağmen, dünyanın ve Türk-İslâm sanatının en zengin ve güzel "eski mimar yazısı müzesi" durumundadır. Burada, adeta Bibi Hanım'ın zarafetini ifade eden çok güzel yazı istifleri yer almaktadır. Bu yazılar avlu taç kapısında, avlu taç kapı minarelerinde, yani taç kapı yanlarındaki minarelere benzer zeminlerde, yukardan aşağıya doğru birer sıra hâlinde *Yâ Rahîm, yâ Rahîm* ve *Yâ Kerîm yâ Kerîm* ibareleri ile oluşturulmuştur. En alt sırada da lacivert renkli *Allâh* yazısının çevresine istif edilmiş *Yâ Kerîm yâ Rahîm* ibareleri bulunmaktadır.

Taç kapıda iç içe iki kemer vardır. Büyük kemer içi altında sekizgen madalyon ve kare zemin içine *Lâ ilâhe illa'llâh Muhammedün Resûlu'llâh*, bunu çevreleyen geometrik mekânların içine *Yâ Rabbi, Yâ Kerîm, Yâ Rahîm* ibareleri; büyük kemer kavisli mekân içinde L şeklindeki zeminlere *Lâ ilâhe illa'llâh*; baklava dilimini andıran sekizgen zeminlere *Muhammedün Resûlu'llâh*; büyük kemerin sağlı sollu iç dikdörtgen duvarlarındaki artı (+) şeklindeki mekânlar içine *Yâ Kerîm yâ 'Azîm Allâh* (ikişer defa), kare zeminlere ikişer defa *Muhammed*, küçük kare zeminlere de *noktalı eski mimar yazısı* ile *Muhammed*; iç kemerin sağ ve sol tarafında, büyük kemer cephe alt tarafında dört adet seccade benzeri mekânın ortasındaki sekizgen zeminlere ikişer defa *Muhammed* yazılmıştır. İç kemer cephesinde, kapı üstündeki kavisli mekânda Ahmet Yesevî Külliyesi'ndeki gibi *Allâh*; kemer içi zeminlerde sıvama olarak, baklava dilimini andıran sekizgen mekânlarda *Subhâna'llâh* (ikişer defa) yazılmıştır.

Büyük kemeri minarelere bağlayan zeminde, sağlı sollu ve düşey şerit olarak, iki renkli, kûfî üslupta, içte lacivert renkle *Subhâna'llâh ve'l-hamdü'llillâh ve lâ-ilâhe illa'llâhu Allâhu ekber*, dışarıda açık mavi yazı ile *Ve lâ-havle ve lâ-kuvvete illâ bi'llâhi'l-'Alîyyü'l-'Azîm* yazılmıştır. Bu yazı şeridi ile minareler arasında dörder farklı yazı mekânında, yukarıdan aşağıya doğru, kare zeminde 4 defa *Muhammed*, ikincide, Ahmed Yesevî Külliyesi köşelerindeki yazı mekânı içindeki gibi *Yâ Hayy*, üçüncüde baklava dilimine benzer sekizgen mekânda *Yâ Rabbi*, dördüncüde sekiz uçlu yıldız zemin içinde kare mekâna (ters olarak) *Yâ Kerîm yâ Rahîm* yazılmıştır.

Minarelerin arkasında, ancak yandan bakınca görülebilen taç kapı yan duvarlarında, L şeklindeki mekânlarda noktalı eski mimar yazısı ile *Ahad* yazılmıştır. Avlu taç kapısının tam arkasında, avludan görünen cephede, 10 kare zeminde, Ahmed Yesevî külliyesinin doğu cephesindeki gibi *Allâh, Ekber* kelimeleri yazılmıştır. Avluyu çevreleyen 4 minareye yani avlu köşelerindeki küçük minareler üzerinde, iki farklı dizi ve yazı mekânları üzerinde, yukarıdan aşağıya doğru *Allâh, yâ Rabbi, yâ Rabbi, Allâh, yâ Rabbi, yâ Rabbi, Allâh* ve *yâ Kerîm yâ Rahîm, Muhammed, Allâh Rabbi Muhammed Nebiyyi, Muhammed* (2 defa) yazılmıştır. Avluya yandan girişte kullanılan küçük kapılarda, kubbe sekizgen kasnağında, kare zeminler içinde, noktalı eski mimar yazısı ile *Allâh, Ekber* kelimeleri; kubbe dörtgen kasnağında dikdörtgen zeminler içine, kare şeklinde, noktalı eski mimar yazısı ile *Allâh, Ekber* (6 defa) kelimeleri yazılmıştır. Mescidin taç kapısına, minare ile kemer arasında, dörder dikdörtgen zeminde, kare kartuş içinde, yukardan aşağıya doğru *Ekber, Allâh*, ikincilerde *Muhammed Muhammed*, üçüncülerde *Allâh, Ekber*, dördüncülerde *Allâh, Ekber* yazılmıştır. Kemer altında, pencere çevresinde, *Yâ Rahîm, yâ Kerîm*, bunun etrafındaki mekânlar içinde *Yâ Rabbi* (çok kere), *Allâh Rabbi, Muhammed Nebiyyi* sözleri yer almıştır. Cami kemer içi üst, kavisli zeminde, artı (+) şeklindeki zeminde 4 defa *Subhâna'llâh*, bu yazının etrafındaki dört eş zeminde ve *lâ ilâhe illall'ahu Allâhu ekber* yazılmıştır. Cami taç kapısı kemer içi sağ-sol dikdörtgen zeminlerde, 4 zeminde *Yâ Kerîm yâ Rahîm* (2 defa), aralardaki kare zeminlerde *Yâ Azîz, yâ Azîz*; alındaki parmaklıklı kapının sağ ve solundaki yazı alanında, ortada, onaltıgen zeminde dört defa *Muhammed 'Ali*, bunun bitişik altında *Ebû Bekir, Ömer, Osmân* ve üstünde *Er-Rahmân, Er-Rahîm*; panonun en altında *Muhammed, 'Ali, 'Ali; Muhammed, 'Ali*; en üstünde de *Yâ Kerîm, Yâ Rahîm* yazılmıştır. Yanlarına, cami taç kapısı sol minaresinin arkasına geçip bakınca, sağdan sola doğru ilk dikdörtgen zeminde, baklava dilimine benzer sekizgenler içinde bir mim'e bağlı iki *Muhammed* yazısı; ikinci dikdörtgende *Allâh, Ahad* (çok kere); üçüncü dikdörtgende, dikdörtgen zeminlerde *Allâhu Ekber*, dördüncü dikdörtgen zeminde *Allâhu Ekber*, beşinci dikdörtgen zeminde 4 defa *Allâh*, dört defa *Ahad* benzer zeminlerde tekrarlanmıştır. Mescidin dış sağ ve sol duvarlarına, kubbe ve sülüs yazı kuşağının altındaki geniş cami duvarında, artı (+) şeklindeki yazı kutularının içinde, Ahmed Yesevî külliyesindekinin aynı olan *Allâh Rabbi, Muhammed Nebiyyi*

(dörder defa) yazılmıştır. Bu ifadeler zıt taraftaki duvarlarda da aynen tekrarlanmıştır. Hoca Ahmed Yesevî Külliyesi parapet/küpeşte duvarlarının altında bulunan sülüs yazıdaki ayetler Bibi Hanım Mescidi'nde de tekrarlanmış, cömertçe işlenmiştir.

Ahmed Yesevî Külliyesindeki mimar yazıları kazanlık kubbesinin kare kasnağında, güney hariç, üç cephede), üstü kavisli, altı düz olan dikdörtgen şeklindeki zemine koyu mavi sırlı tuğlalarla oluşturulmuş kare çerçevelerin içinde; sağda, üstte *el-kazâu li'llâh*, altta *el-hükmü li'llâh*; solda, üstte *el-hidâyetü li'llâh*, altta *el-'inâyetü li'llâh* sözleri yer almaktadır. Bu ibarelerin duvara tatbik ve sıralanışı batı ve kuzey cephelerinde aynı özellikte, doğu cephesinde ise batı ile manevî paralellik oluşturacak şekildedir. Yani, “*el-hidâyetü li'llâh*” ile “*el-'inâyetü li'llâh*” ibareleri doğu cephesinde sağ tarafta yer almaktadır. Külliye'nin doğu duvarında, zeminden, su basmanından, en üstte parapet duvarına yazılmış sülüs kuşak yazısı altına kadar ikisi kare mekân, biri de baklava dilimini andıran geometrik şekiller içine yazılmış ibareler vardır. Baklava dilimini andıran mekân içinde helezon şeklinde *Subhâna'llâh ve'l-hamdü li'llâh* ibaresi yazılıdır. Bu baklava diliminin altında iki uçta yer alan kare zeminlerden birinde *Allâh*, diğerinde *Ekber* kelimeleri bulunmaktadır. Bu üç kelime grubu ve bunları çevreleyen lâcivert çerçevelerle motif teşkil edilmiştir. Bu motif de -en alt sıra hariç- bütün duvarı kaplamaktadır.

Batı duvarında, birbirini yanlardan tamamlayan artı (+) şeklindeki lacivert çerçeveli mekânlar içine, yine helezonik istifile, dört defa *Allâh Rabbî Muhammed Nebiyyî* ibaresi yazılmıştır. Motif, bu sözlerin dört defa tekrarı ile sağlanmış. *Allâh* kelimesinin ilk harfi ve aynı zamanda da ibarenin başlangıç harfi olan elif, lâcivert renkli tuğlalarla yazılmıştır. Bu farklı renk, ibarenin başlangıç yerini göstermektedir. İbarenin ikinci, yani *Rabbî* kelimesinde re harfi de okumayı kolaylaştırmak için koyu yazılmıştır. Böylece okuyucunun dikkati koyu renk sırlı tuğlalarla başlangıç (ve kuzey cephede de) bitiş noktalarına çekilmekte, tek renkle ortaya çıkan monotonluk önlenmektedir.

Kuzey duvarlarında yazı alanı İmam Hanefiye Kapısı ile ikiye bölünmüş, zaten doğu ve batı duvarlarından 18.5 metre kısa olan duvar, bir de eni 13.06 metrelik kapı ile daha da küçültülmüştür. Burada hattatın dehası devreye girmiş, kuzey cephesi yazılarında çerçeveleri kaldırarak mekânda sonsuzluk ve büyüklük hissi uyandırılmıştır.

Bir çerçeve olmadığı için ibarelerin okunuşu daha da güçleşmiş, hattat bunu önlemek için ibarelerin başlangıç ve bitiş harflerini (veya ibare sonunda yer alan ve bitişik yazılan harf gruplarını) koyu mavi sırlı tuğlalarla yazarak okuyucuya kolaylık sağlanmıştır.

İmam Hanefiye Kapısı'nın sağındaki mekânda **EL-'abdu yudebbir** ibaresi vardır. Bunun **EL-'abdu** kelimesinin ilk harfi olan “elif” lâcivert renkli tuğlalarla yazılmıştır. İbareleri ve motifi çevreleyen herhangi bir çerçeve olmadığından bu koyu mavi renkli elifler yukarıda da belirttiğimiz gibi, yazının nereden okunmaya başlanacağına işaret etmektedir. İbarenin sonundaki birleşik yazılmış harf grubu, yani “b+r” harfleri de ibarenin bittiğini göstermek için yine lâcivert renkli tuğlalarla yazılmıştır. Bu koyu mavi yahut lâcivert renkli harflerin istif şekli dönen nesneleri, pervaneleri andırmakta, mekânı geniş göstermekte ve insanda sonsuzluk ve uzay hissi uyandırmaktadır.

İmam Hanefiye Kapısı'nın solundaki duvarda **Ve Allâhu yukaddir** (yahut: **Va'llâhu yukaddir**) ibaresi yer alır. Bu ibare sağdaki ibarenin devamıdır. Her iki ibare birbirinin mütemmimidir; yapı ve anlamca bir *bağlı birleşik cümle* oluşturmaktadır. İstif üslûbu birbirinin aynıdır. Bütün bu özellikler bir kapı ile ikiye ayrılan duvarın birliğini manen vurgulamaktadır. Bu da mekâna uygun bir istif harikasıdır; çok özel bir dikkattir, bir inceliklidir.

Ve Allâhu yukaddir ibaresinin istifi de sağdaki ve diğer duvarlardaki gibi helezoniktir. İbareler ve motifler çerçeve içinde değildir. İbarenin ilk harfi yine okuyucuya ipucu vermek gayesiyle koyu mavi yazılmıştır. İbarenin bittiğini, bittiği yeri göstermek için de son harf olan “r” koyu mavi renkli sırlı tuğlalardan oluşturulmuştur. Gerek “vav”ların ve gerekse “r”lerin bir arada bulunuş şekli bize yine dönen nesneleri, pervaneleri hatırlatmakta; kenarsız bir nilüfer havuzu veya sonsuz bir uzay hissi vermekte, yazı mekânını olduğundan daha büyükmüş gibi algılatmaktadır. Dönüyormuş gibi görünen bu harfler bize bir de eski kültürümüzün dönen gök kubbe anlayışını hatırlatmaktadır. Bu da bir istif harikasıdır. Külliye'nin en güzel geometrik kûfi istifi de bizce bu mekânda bulunmaktadır.

İmam Hanefiye kapısının dışarı çıkık duvarlarının dış sağ ve dış sol tarafla yüzlerinde, kazanlık kubbesinin dörtgen kasmağında bulunan ibareler, istifi

değiştirilmeden tekrar edilmiştir. Sağ yüzde, alttan yukarıya doğru ve kare zeminler içinde sırayla *EL-mülkü li'llâh, El-hidâyetü li'llâh, El-hidâyetü li'llâh, El-mülkü li'llâh* ibareleri yazılmıştır. Burada simetri sağlanmış, sıralamada özen gösterilmiştir. Sol yüzde, alttan yukarıya doğru ve yine kare zeminler içinde *EL-kudretü li'llâh, El-bekâü li'llâh, El-kibrü bi'llâh, El-kibrü bi'llâh* yazıları mevcuttur. Bu sıralamada simetri yoktur. Ayrıca yazı alanı da yaklaşık olarak on beş cm daraltılarak itenadan uzaklaştırılmıştır.

İlyas Han eyvanının alnında ve kenarında eski mimar yazısı ile, sadece 5x5x5 cm boyutlarındaki sırlı tuğlalar kullanılarak *Muhammed* kelimesi yazılmıştır. En alttaki sırada koyu mavi, sonraki sıralarda, sırayla bir açık mavi bir koyu mavi sırlı tuğlalarla aynı kelime altı sıra hâlinde tekrarlanmıştır. Koyu mavi yazı bandı üç, açık mavi yazı bandı iki buçuk defa tekrar edilmiştir. Dikkatli bakılmazsa burada yazı olduğu bile fark edilmemektedir. Kemer iç duvarlarında ise *Yâ Rahmân* ve *Yâ Rahîm* sözleri tekrarlanarak yazılmıştır. Kanaatimizce bu yazı külliye'nin yapımından çok sonra o nişin içine işlenmiştir. Çünkü dikkatli bakıldığında yazıların altında, sonradan kapatılan kapı ve pencerenin izleri görülmektedir.

Külliye'nin kuzey-doğu ve kuzey-batı köşelerinde, her iki köşede, en alt sırada ve en üstte sülüs kuşağının hemen altında, süslü kûfi yazı ile *Yâ Allâh* ibareleri yer alır. Bu ibare köşelerde dört defa aynı şekil ve üslûpta tekrar edilmiştir. *Yâ Allâh* ibarelerinin arasında, düzgün geometrik çerçevelerin içinde *Yâ Rahmân* ve *Yâ Rahîm* sözleri yazılmıştır. “Yâ” ünlemi Z şeklinde, koyu mavi tuğlalarla yazılmıştır ve sağlı sollu “yâ” okunabilecek şekilde düzenlenmiştir.

Burada yine bir kural dışı yazımla karşılaşyoruz. “Rahîm” sözündeki “mim”in ayağı kısa kesilmiş; “ye”nin dişini “mim”e bağlayan çizgi doksan derecelik açı yapmamış, kesik bir hat hâline sokulmuştur. Yine, “Rahmân” sözündeki “mim” kare şeklinde yazılmamış, bir kenarı kesilerek adeta üçgene benzetilmiştir. Aynı tasarruf “nun”un yazımında da ortaya çıkmıştır. Bunlar her ne kadar yazı ve istifte kural dışına çıkış ise de, bu aynı zamanda bir zaruretin de neticesidir. Zira bu yazılar binanın tam köşelerine yazılmıştır ve her cepheden okunmasının sağlanması için yazı kuralları çiğnenmiştir. Ama bu tasarrufun bile bir hat ve istif harikası olduğunu söylemek gerekmektedir.

Hattatın yukarıda izah ettiğimiz tasarruflarını bir zarureten, yani binanın köşesinde yer alan yazının her cepheden okunmasını teminden dolayı yaptığını anlamak için İlyas Han eyvanının kemer içinde yer alan yazılara bakmalıdır. Bu eyvanın kemer içindeki yazılar da ibare olarak köşedekilerle aynıdır. Burada da *Yâ Rahmân* ve *Yâ Rahîm* sözleri yazıldığı hâlde harflerde, yazıda hiçbir deformasyon mevcut değildir; çünkü ihtiyaç yoktur, yazının her cepheden okunması da gerekmemektedir.

Zengî Ata Külliyesi'ndeki eski mimar yazısı bugün sadece külliyenin taç kapısında bulunmaktadır. Külliyenin ilk hâli bilinmemektedir. Bununla birlikte benzeri eserler düşünüldüğünde, eskiden türbe duvarlarında da mimar yazısı bulunması ihtimali vardır. Nitekim, bu yazıyı yayına hazırlarken internette bu binanın eski fotoğrafları da tarafımızdan incelenmiştir. Bunlardan birinde, silindir şeklindeki bir köşede silik vaziyette olsa da eski mimar yazısının varlığını tespit ettik. Bu da yukarıdaki cümlede beyan ettiğimiz düşüncüyü doğrulayacak niteliktedir.

Bugün, taç kapı alnında sekizgen yıldız içinde, kare zeminde *El-hamdü li'llâh*, kemer içi düz zeminde sıvama olarak, baklava dilimini andıran sekizgenler içine *Allâh Rabbi* ve *Muhammed Nebiyyi* sözleri yazılmıştır. Kemer içi üst zeminde sekizgen¹ yıldızların içine kare zeminde *Allâh* ve *Muhammed* adları altışar defa yazılmıştır. Taç kapının dış yan duvarlarında da yine *Allâh* ve *Muhammed* adları tekrarlanmıştır. Avlu kapılarının birinde çok çirkin şekilde yazılmış eski mimar yazısı çalışmaları (!) görülmektedir. Bunların son tamirlerde eklenmiş olduğunu sanıyoruz.

Üç Yapı Arasındaki ortak özellikler

Üç yapı arasında ortak yönler: (Binalar bu bölümde kodlanarak gösterilmiştir:

A.Y.: Hoca Ahmed Yesevî Külliyesi,

B.H.: Bibi Hanım Mescidi,

Z.A.: Zengî Ata Külliyesi.

a. İfade, lafız bakımından ortaklıklar

²Sanat tarihçilerimiz buna *Selçuklu yıldızı* diyorlar. Bütün Türk dünyasında ve bir milenyum boyunca sıkça kullanılan bu yıldız, -bize göre- *Türk yıldızı* demek daha uygun olur.

“El-hamdü li'llâh” (Z.A., A.Y., B.H.), “Allâh Rabbi Muhammed Nebiyi” (Z.A., A.Y., B.H.) “Allâh” ortak olarak üç yapıda da kullanılmıştır.

ORTAK İFADELER-1

ORTAK İFADELER-2

b.Yazı mekânı bakımından ortaklıklar:

ba.Kare zemin: (Z.A., A.Y., B.H.)

bb.Sekiz köşeli yıldız zemin: (Z.A., B.H.)

bc. Sekiz köşeli baklava dilimine benzer zemin: (Z.A., A.Y., B.H.)

bd. Artı (+) şeklindeki zemin: (A.Y., B.H.)

be. Sivri uçlu artı (+) şeklindeki zemin: Z.A.'da yok; A.Y., B.H.'da var.

Çerçeve olarak Z.A.'da da var; içi boş.

**ORTAK YAZI
MEKANLARI-1**

c.Hem lafız, hem şekil bakımından ortaklıklar:

Zengî Ata Külliyesi'nin taç kapı kemer içi kavisli mekândaki **Allah** ve **Muhammed** kelimeleri hem lafız hem de istif şekilleri bakımından Ahmed Yesevî Külliyesi ile Bibi Hanım Mescidi'ndeki bir kısım **Allah** ve **Muhammed** kelimeleri ile aynıdır.

Sonuç Yerine

Görüldüğü ki hem binaları süslemede yararlanılan yazıların eski binaların yazısı kullanılarak yazılmış olması, lafızların, kelime veya cümlelerin aynı olması, aynı sözlerin aynı şekilde yazılmış olması bize bu yazıların aynı kalemden çıkmış olduğu fikrini, en azından da bir usta grubunun elindeki aynı yazı kalıbına ait olduğu düşüncesini çağrıştırmaktadır. Bu düşüncede ayrıca, binaların yapım tarihiden erken olanından esinlenildi.

Biz bu çalışma ile tarihî eserlere başvurup bu konuda bilgi aramak yerine, eserden hareketle fikir yürütme yoluna gittik. Tarihî eserler de bizim düşüncelerimizi doğrulamaktadır. Netice olarak şunu söyleyebiliriz: Bu üç eseri aynı mimarlar, aynı ustalar yapmış olmayabilir; bir usta grubunun mimar ve ustaları iş bölümü yaparak bu

binaları kurmuş olabilirler. Ancak iş bölümü yapan her üç (veya dört) ekibin de elinde aynı kalıpların olması ihtimali kuvvetlidir. Yazılar bizi bu düşünceye sevk etmektedir.

Restorasyon veya yarım kalan mekânlarda yeniden tamamlama faaliyetlerinde bilinmesi gereken birtakım sağlam verilere ihtiyaç vardır. Sayın Nur Sultan Nazarbayev, Hoca Ahmed Yesevî Külliyesi'nin taç kapısını (minareler ve kapının arka cepheleri dahil) eski mimar yazısı ile kaplatmak niyetinde idi. İki sene süresince bu ihaleye başvuru olmadı. Bu büyük idealin ve yarım kalan tarihî bir görevin sonuçlandırılmasında öncelikle bu bildiride ortaya koyduğumuz yöntem ve verilere âcil ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Akar, M. (2004). *Hoca Ahmed Yesevî Külliyesi'nin Ma'kûlî Güzelleri*, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.
- Alpaslan, A. (1999), *Osmanlı Hat Sanatı*, İstanbul.
- Beksaç, A. E. (1992). Bibi Hanım Camii, *DİA*, C. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi
- Corayev, M. (2001). *İpekyolu Efsaneleri*, çev.: D. Ahsen Batur, İstanbul.
- Habib. (1305/). *Hatt u Hattâtîn*, İstanbul.
- Yazır, M. B. (1972) *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli-I*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Fayziyev, T., Usmanov, Â., Sayfullah, S. (2001). *Zangi Ata*, Taşkent: «Mâvarâunnahr».
- Schuyler, E. (1990). *Turkestan, Notes of a Journey in Russian Trkestan, Khokand, Bukhara and Kulja* In two volumes, Vol. I, p. 138, New York.
- Schuyler, E. (2003). *Türkistan Seyahatnamesi*, çev.: Kolağası Ahmed, yayına hzrl.: A. Ahmetbeyoğlu, - K. Özcan – İ. Keskin, İstanbul: TATAV yayını.
- Samad, A. *Zangi Ata Markadi*, Taşkent, “Minhâc” 2004.
- Sultanov, U. (2018). Taşkent'teki Yesevî Mensuplarının Mezarları, *Kul Hoca Ahmed Yesevî, Makaleler Kitabı*, Ankara.
- Özbekistan Millî Ansiklopediyası*, (2002). C.III, s.667, Taşkent.